

Ampt Epe

Nr. 71 mei 1985.

REDACTIE: R. Paasman, Beekstraat 46, 8162 HB Epe.
Tel.: 05780 - 12048.

Het blad verschijnt 4 keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan de leden van de Historische Vereniging 'Ampt Epe'.

'AMPT EPE' HISTORISCHE VERENIGING IN DE GEMEENTE EPE.

De vereniging stelt zich o.m. tot doel:

- het opwekken en versterken van de belangstelling voor de geschiedenis van de Gemeente Epe.

Lidmaatschap f 20,- per jaar.

Bestuur:

Voorzitter : G.S. van Lohuizen,
Ijsseldijk 12,
8194 LD Veessen,
Tel.: 05783 - 245.

Secretaris/
Penningmeester : W van Putten,
Hoofdstraat 80,
8162 AL Epe,
Tel.: 05780 - 13579.

Leden : M.L. Endendijk,
W. Terwel,
F. Zandstra.

Giro: 119.40.15 t.n.v. Penningmeester 'Ampt Epe' te Epe.

I.S.S.N. nr. 0166 - 2023.

INHOUD

Geschiedenis van het huis Keizersgracht 225 te Amsterdam door F. Zandstra.	3
Het bestuur in Epe tussen 1818 en 1825 door J.W. Tetterode Ravestein.	8
De Veluwe kopermolens in de negentiende eeuw, een raadsel voor een historicus? door W. Terwel.	14
Reactie op bovengenoemd artikel door S.W. Verstegen.	23
Commentaar op deze reactie door W. Terwel	25
De Gelderse bloem door G.S. van Lohuizen.	29
Een aanvulling op 'Kerkgeschiedenis van Epe'(4) in Ampt Epe nr. 59 Een correctie van een fout in 'Kerkgeschiedenis van Epe' (7) in Ampt Epe nr. 70 door G.S. van Lohuizen.	33
Boekaankondiging door mevr. D. te Riele.	34

Geschiedenis van het huis Keizersgracht 225 te Amsterdam

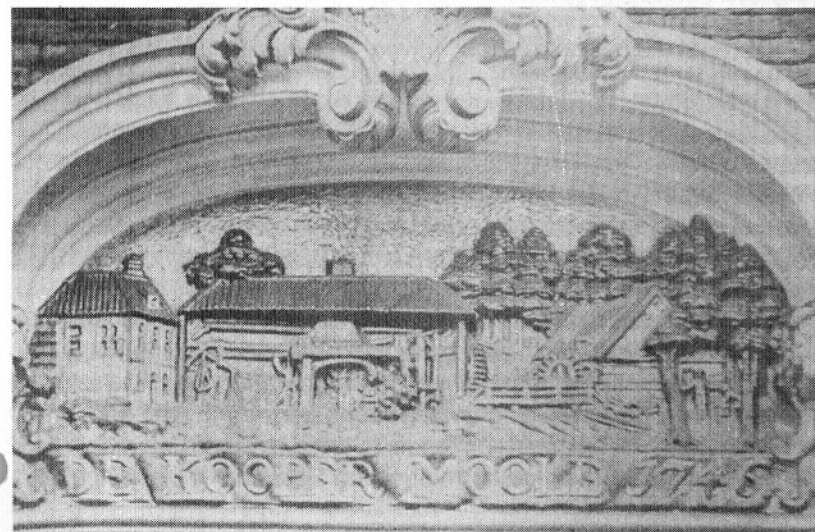
(Overgenomen uit: Veertigste jaarboek van het genootschap Amstelodanum 1944.)

Het voorname grachtpaleis Keizersgracht 225, het vijfde huis benoorden de Hartenstraat, verkeert nog in ongeveer dezelfde toestand, als waarin het in het jaar 1746 gebracht werd.

Boven de ingang valt in het fronton van de omlijsting een fraai basrelief op, dat het onderschrift heeft:

'DE KOOPEERMOOLE' en '1746'.

hetgeen aanduidt, dat het huis in dat jaar gemaakt, althans vernieuwd werd.....

Vermoedelijk was Abraham Casteleijner er de bouwer van, althans zien wij, dat het reeds vroeg in zijn bezit was en in 1645 (van dat) van zijn erfgenamen, terwijl het toen werd aangeduid met 'Het casteel van Antwerpen'.

De erfgenamen waren Elias Casteleijn en Bartholomeüs Van Wiere, die het huis dat zelfde jaar verkochten (1645) aan Melchior van Hoorn. De burenen-eigenaren waren in die zelfde tijd de Wed. Joost Juliaans

aan de Noord- en Pieter Jacobsz. Wrocht aan de zuidzijde. Meer dan een eeuw is het huis eigendom van Van Hoorn en zijn nazaten (tot in het derde geslacht) gebleven, terwijl het juist 100 jaar later, in 1746, door een achterkleinkind van hem, genaamd Rudolphus Knuijse, gehuwd met Eva Waterine, vernieuwd werd.

Eerst was het de dochter van Melchior van Hoorn, genaamd Eva, die het huis werd toebedeeld. Evan van Hoorn was gehuwd met Philips Ruijll, welk echtpaar het huis naliet aan hun dochter Anna Ruijll, die gehuwd was met de koopman Gerard Wateringe. En zo gebeurde het, dat Gerard Wateringe het 'Casteel van Antwerpen' naliet aan zijn genoemde dochter Eva en Rudolphus Knuijse. Dat was in 1717. Door de vereniging der families Wateringe en Knuijse verkregen hun gezamenlijke bezittingen meer betekenis waaraan wij thans nog twee monumentale gebouwen te danken hebben, nl. Warmoesstraat 5 en Keizersgracht 225, beide met 'de Koopermoole' in de gevel.

Het is merkwaardig, de toedracht van het ontstaan van deze fraai bewerkte gevelsteen te weten, die zo voortreffelijk de geest van die tijd weergeeft. Hiervoor moeten wij beginnen met de vader van Rudolphus, genaamd Jacobus Knuijse, die zich, komende van Rotterdam in 1676, te Amsterdam als poorter liet inschrijven. Het was in 1683 dat Knuijse zich vestigde in de Warmoesstraat tussen de Kapelsteeg en het Wijngaardsstraatje in het huis, waar de 'Vergulde Halve Maan' in de gevel stond (thans no. 5) en dat toen twee woningen onder één dak bevatte.

Bij zijn komst in Amsterdam gaf Knuijse zich uit als Koperslager van beroep en later bleek, dat hij een koperbedrijf had bij Epe in Gelderland, zogezegd 'in den ampte Epenkarspel'. Bedoeld zal zijn 'in den ampte Epe Karspel Vaassen'.

Dit was een heel complex, dat bestond uit een koren- en kopermolen, een huis genaamd 'Rade', met schuur en hof, voorts water, vijvers, landerijen, 'bosgasie, plantagie' en boomgaarden, enz. De beide molens werden gedreven door waterkracht, verkregen met scheppraderen, geplaatst in het snel vlietende riviertje de Grift, waardoor in deze omgeving o.a. ook papiermolens op dezelfde wijze gedreven werden.

Het jaar 1717 was voor de families Wateringe-Knuijse wel zeer gedenkwaardig. Allereerst huwde de 18-jarige Eva Wateringe met de 33-jarige Rudolphus Knuijse, terwijl Eva van haar vader het huis aan de Keizersgracht "het Casteel van Antwerpen" erfde. Voorts bepaalde Rudolphus vader bij testament dat hem de keuze werd gelaten tussen het overnemen van het huis aan de Warmoesstraat en de koper- en korenmolen bij Epe voor de som van f 36.000,--.

Nog in 1720 ging Jacobus Knuijse met zijn zoon Rudolphus een compagnonschap aan in het bedrijf en toen zijn vader in 1723 overleed, werd een en ander, zoals beschreven was, door Rudolphus aanvaard. Het huis aan de Keizersgracht werd verhuurd, doch dat aan de Warmoesstraat ging hij zelf betrekken, na eerst de twee woningen tot één te hebben 'geappropriëerd'. Behalve de begane grond, is het huis sindsdien nagenoeg onveranderd gebleven en zien wij nog de forse gevel met een rechte kroonlijst, waaronder vier fraai gesneden consoles met tussenlichten. Op de twee buitenste consoles staat 'Anno' en '1725'.

Tegen de eerste verdieping, boven de vroegere pui, is op een grote steen van ongeveer 75 bij 190 cm. het koperbedrijf uit Epe afgebeeld; in het midden de kopergieterij, aan de linkerzijde het huis 'Rade' en aan de andere kant de korenmolen met de twee scheppraderen voor elk der bedrijven. Boven op de steen staat 'Koopermoolen'.

Ongeveer twintig jaar had Knuijse het huis bewoond, toen bij hem het voornemen opkwam om ook het huis aan de Keizersgracht, dat voor f 975,-- verhuurd was aan de koopman Pierre Morjee, te gaan vernieuwen en voor zich zelf in te richten.

Zoals vermeld, geschiedde dat in 1764 en het tafereel boven de ingang met 'Koopermoolen' behoeft dus geen verklaring meer. De afbeelding komt vrijwel overeen met die aan de Warmoesstraat.

De toegang heeft voorts een fraaie omlijsting, waarbij op twee corinthische pilasters het bovengestel rust, dat bewerkt is met een gebogen fronton met huif, waarin het bedrijf van Epe is afgebeeld.

In elk der beide kapitelen is voorts een wapenschild bewerkt met op het ene de initialen van Rudolphus Knuijse, terwijl die op het andere die van Eva Wateringe moeten voorstellen. De stoep heeft sierlijke balusters. De kloeke gevel is bekroond met een getoogde lijst, waarop een attiek met gebeeldhoud middengedeelte, waar tegenaan een balustrade met hoekvazen. Onder de kroonlijst zijn vier gesneden consoles met tussenlichten.

Een grote teleurstelling was het, dat Knuijse zijn huis maar zo kort heeft mogen bewonen. Hij overleed reeds het volgende jaar 1747 in de ouderdom van 63 jaar en werd de 4de maart in de Nieuwe Kerk begraven 'Saterdag Avond voor 7 1/2 uren'. Hun huwelijk is kinderloos gebleven, doch de weduwe is tot haar dood in 1770 het huis blijven bewonen. Zij werd 71 jaar en werd de 3 de april in de Nieuwe Kerk bij haar man ter aarde besteld.

In haar testament, de 17de juni 1765 voor de notaris A. de Ridder gemaakt, had zij haar volle neef Lucas Konijnenberg, rustend predi-

kant te Zaandam, wonende te Amsterdam, als enig erfgenaam gesteld. Haar nalatenschap was niet onaanzienlijk. Ds. Konijnenberg heeft de 6de augustus na haar overlijden zes huizen publiek in veiling gebracht. De koper- en korenmolens met toebehoren onder Epe waren daar niet bij. Dit complex schijnt reeds eerder verkocht te zijn. Wellicht na de dood van Knuijse.

Uit het archief van het Kasteel de Cannenburg te Vaassen heeft de heer W. Terwel nog deze aanvulling gemaakt:

'Op 1 september 1706 kocht Rudolphus Knuijse van Johan Hendrik van Lindeveld en Maria Elisabeth Maximiliana van Suermondt 3/4 perten van de koper- en korenmolens aan de grift in het kerspel Vaassen met 3/4 perten van de bijbehorende landerijen voor f 10.000.--. Tien jaar later, op 20 juli 1716 kocht hij het ontbrekende 1/4 van Margaretha van Rheda voor f 4750.--. In geval van verkoop zouden de bezitters van de Cannenburg het recht van vóórkoop hebben.

Op 29 mei 1753, zes jaar na de dood van Rudolphus Knuijse, verkocht Eva Wateringe de koper- en korenmolens met bijbehorende landerijen aan Daniël de Jong te Rotterdam voor f 28.000.--. De Rotterdamse koopman beleefde echter niet veel plezier van deze koop. De eigenaren van het Kasteel de Cannenburg, Fred. Joh. van Isendoorn á Blois en Anna Margaretha van Renesse, kwamen tussenbeide en maakten gebruik van hun recht tot voorkoop. Zo werden zij voor f 28.000.-- eigenaren van de molens en landerijen.

De Griftse molens, die reeds in 1432 in een akte worden genoemd en het huis 'te Rade' zijn thans verdwenen, maar de herinnering daarvan wordt bewaard in de twee Amsterdamse gevels.

— Naar we hoorden zal de heer W. A. Salm, Griftsche molens alhier, met 1 Sept. a.s. zich te Amersfoort vestigen. Noode ziet men hem van hier gaan, daar hij als bestuurslid van vele vereenigingen, wij noemen slechts voorzitter Pluimveeouders-Ver.; bestuurslid IJssver. Volharding; bestuurslid van Vaassen's Vooruitgang, een werkzaam aandeel nam aan het vereenigingsleven dezer plaats. Bij deze ver. kon men steeds opmerken, dat de heer S., wat hij deed, met liefde en opgewektheid verrichtte; steeds bereid een ander met raad en daad te steunen, verliest ons dorp in hem een zeer gezien en hoogst achtenswaardig medeburger.

De heer J. B. Wullink, molenaar te Rotterdam, afkomstig uit Wilpe, zal met 1 Sept. de molenaarszaak voortzetten.

*Eper Nieuws blad
juni 1930*

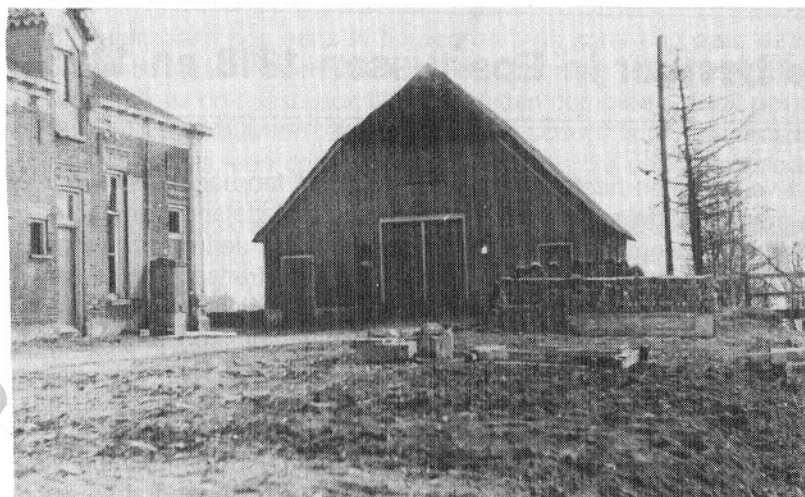

Foto 1954.

Wat erover bleef van de Griftsemolen!

Het bestuur in Epe tussen 1818 en 1825

Zoals velen weten heeft koning Willem I op 11 februari 1817 bij K.B. reglementen aanvaard waarin het bestuur van plattelandsgemeenten in Gelderland werd geregeld. Daarmee moest dan definitief zijn afgezekend met de laatste stuiptrekkingen van het franse bestuur van voorheen. In Epe worden die reglementen per 1 januari 1818 van kracht, wat o.a. inhoudt dat Epe en Vaassen na een aantal jaren scheiding, weer tot één gemeente worden verbonden. Deze bestuursreglementen blijven van kracht tot 27 augustus 1825. Over het gemeentebestuur en de gemeentebestuurders gaat dit artikel.

Kijken we eerst wat die reglementen inhouden voor gemeenten als Epe, dan valt iets nieuws op, nl. het bestuur wordt opgedragen aan gemeente-schouten en aan gemeenteraden. Een stukje decentralisatie zal men op het eerste gezicht geloven. Dit vermoeden wordt echter niet bewaarheid. Hogere organen, vooral de provincie, houden de gemeenten in een stevige greep. Voorts bepalen de reglementen, dat de koning de schout benoemt en wel buiten iedere voordracht om. De overige zes man van de gemeenteraad worden voor de eerste maal (in 1818 dus) buiten iederen voordracht om, rechtstreeks door ged. staten aangewezen. Daarna wijzen ged. staten per opvulling van een vacature een nieuw raadslid aan n.a.v. een dubbeltal kandidaten, dat door de raad is opgegeven. Ook staat erin te lezen dat raadsleden periodiek moeten aftreden. De praktijk in Epe wijst echter uit, dat wie eenmaal raadslid is tot zijn dood toe aanblijft of uit eigen beweging vertrekt (zie bijlage). De assessoren (Wethouders) worden ook door ged. staten benoemd evenwel op voordracht van de raad.

De bevoegdheden van de raad zijn ook streng omschreven, maar daarover later meer.

Keren we nu onze schreden naar 1818 en we naar zaterdag 3 januari dan komen ter vergadering bijeen de heren Mr. G. Tulleken, schout van het schoutambt Epe, Aart Overbosch, Evert Vermeer, Gerrit Terwel, Aart Labots en Jacob Dalhuizen. Tulleken leest een brief voor waarin ged. staten een aantal benoemingen bekend maken: assessoren worden Aart Overbosch en de niet-aanwezige Aart Jonker, en lid van de raad zijn de uitverkorenen Evert Vermeer, Gerrit Terwel, Aart Labots en Jacob Dalhuizen. De benoemden zijn niet gepolst met betrekking tot hun kandidatuur, want Jonker bedankt voor de eer.

Ged. staten gaan nog eens in beraad en men komt een paar dagen later met de naam Pieter de Bruin, een heer die wel wil. De Bruin wordt trouwens ook assessor. De raad is dan compleet en telt geheel conform de reglementen zeven leden. De schout is tevens raadslid alsook secretaris, een combinatie van functies die ook zijn opvolger Van der Feltz ten deel valt.

Van enig periodiek aftreden van raadsleden blijkt overigens niets. Wel worden jaarlijks de assessoren opnieuw benoemd.

Er is al op gewezen dat Epe en Vaassen per 1 januari 1818 weer één gemeente worden. Ged. staten hebben bij de keuze van de raadsleden heel duidelijk rekening gehouden met de verschillende dorpen waaruit Epe toen bestond. Van de zes raadsleden kiezen zij er drie uit Epe, twee uit Vaassen en één uit Oene. De opvulling van vacatures geschiedt ook op grond van deze verdeling.

Een raadslid wordt dus in feite voor het leven benoemd. Is iemand overleden, dan stelt de raad een dubbeltal kandidaten voor aan ged. staten, die dan hun keus maken. Tot 1825 is dat in Epe maar eenmaal gebeurd nl. in 1823, als raadslid Evert Vermeer overlijdt. In het notulenboek van raadsvergaderingen is goed te volgen hoe na de dood van Vermeer in de ontstane vacature wordt voorzien. In de raadsvergadering van 11 juni 1823 zet elk raadslid de naam van een door hem geschikt geacht persoon (...) de noodige vereisten bezittenden (...) op een stembriefje. Bij het openen van de briefjes blijkt dat Aart Brouwer, bierbrouwer te Epe, de meeste stemmen heeft vergaard. Hij wordt dus kandidaat nummer één. Hoewel dat niet blijkt uit de bronnen is het aan te nemen dat per kandidaatplaats een aantal gegadigden naar voren wordt geschoven. Over die gegadigden stemt men dan. Voor de tweede kandidaat worden dan nieuwe namen genoemd. De overblijvers van de eerste stemming doen dan niet meer mee. De tweede kandidaat wordt Lambert van Gerrevink, koopman en winkelier te Epe. De schout stuurt deze namen op naar ged. staten te Arnhem. Op 11 juli wordt bekend, dat Aart Brouwer de gelukkige is.

Dat met dit kiessysteem niet altijd zo betrekkelijk snel een nieuw raadslid kan worden gekozen, blijkt wel uit het onderstaande.

In 1821 ontstaat een menigverskil in de raad, waarvan het fijne niet op tafel te krijgen is. Het heeft er overigens alle schijn van dat het hierbij gaat om een conflict Vaassenaren contra Epenaren. De twee Vaassense raadsleden Terwel en Labots bieden gelijktijdig hun ontslag aan. Van de Feltz (schout sinds 1819) tracht nog te bemiddelen maar te vergeefs, de Vaassenaren keren niet op hun schreden terug. In twee vacatures moet dan plotseling worden voorzien.

Voor elk der teruggetreden en wordt een dubbeltal Vaassense kandidaten opgesteld, op de wijze zoals hierboven is beschreven.

Voor Terwel worden dat Jannes Mulder, papiermaker en Frans Palm, winkelier, beiden uit Vaassen. Voor Labots komen onder elkaar te staan Johannes de Goeijen, papiermaker, en jonkheer F. d' Isendoorn à Blois tot de Cannenburgh, lid van de ridderschap in Gelderland. Volgen we nu de benoemingsprocedure verder dan constateren we dat op 19 januari 1822 een brief binnenkomt waarin ged. staten De Goeijen en jonkheer d' Isendoorn hebben gekozen, de beide kandidaten dus die voor Labots waren opgegeven. Beide gekozenen weigeren evenwel en de raad moet zich over nieuwe dubbeltallen buigen. Dat worden voor de eerste vacature wederom Jannes Mulder en Frans Palm.

De raad wil kennelijk duidelijk maken een van deze heren in zijn gelederen opgenomen te willen zien. Voor vacature twee zijn dat Willem Loogen, landbouwer, en Jan Boks, winkelier. Allen uiteraard Vaassenaren. Op 28 februari volgen de benoemingen. Jannes Mulder, bij gebrek aan beter of als tegemoetkoming aan de raad (wie zal het zeggen), is de aangewezen, maar weigert. Willem Loogen kan door de schout wel worden beëdigd. Rest nog steeds een vacature. De moeizame gang herhaalt zich en de moedeloze raad stuurt weer twee namen naar ged. staten:

Frans Palm voor de derde maal in successie opgevoerd en Jan Lambrechts Mulder, koopman in hout. Een benoeming volgt in het geheel niet. Beide kandidaten zijn niet geschikt in de ogen van ged. staten. Men benoemt niemand en wacht twee nieuwe kandidaten af. Zo telt de gemeenteraad vanaf dat moment nog maar zes leden. In de raadsvergadering van 22 augustus 1823 stelt schout Van der Feltz rouwmoedig vast dat het ongewenst is dat de raad onvoltallig blijft. Geschikte kandidaten, die tevens een kans op benoeming hebben, kan hij en met hem de andere raadsleden niet meer bedenken. Er was alleen nog maar dissident Labots (Terwel is dan al overleden). Van der Feltz deelt mee de gezindheid van Labots aangaande het opnieuw aanvaarden van een plaats in de raad te hebben gepolst.

De tijd heeft ook deze wond geheeld en Labots verklaart zich bereid weer toe te zullen treden bij een eventuele benoeming.

Zo is hij één van de weinige kandidaten die vooraf gevraagd is. Nadat de raad in het notulenboek nog eens nadrukkelijk heeft laten vastleggen dat het conflict van anderhalf jaar tevoren geenszins aan Epenaren heeft gelegen (...) dat ook de verweidering van den zelven

uit dezelve niet anders is geweest dan een ingezet ongelijk naar het kerspel Vaassen (...) wordt het volgende dubbeltal aan ged. staten ter overweging voorgelegd: Aart Labots en Jan Mulder. Ged. staten hebben moeite want het duurt ruim twee maanden eer de benoeming van Labots afkomt, terwijl voordien steeds een maand voor een benoeming ruim voldoende bleek.

De raad is weer compleet. Andere mutaties in de samenstelling van de raad doen zich in het hier behandelde tijdsgedeeft niet voor (zie bijlage).

Bezien we nu de activiteiten van schout en raad in Epe dan komen we tot het volgende. Volgens het reglement van de raadsvergadering van het schoutambt Epe, moet een maal per maand vergaderd worden. Als de schout dat nodig acht, kan de frequentie worden opgevoerd. Het aantal vergaderingen bedraagt in de onderstaande jaren:

1818 - 9 maal

1819 - 12 maal

1820 - 7 maal

1821 - 12 maal

1822 - 15 maal

1823 - 8 maal

1824 - 7 maal

1825 - 10 maal (tot de invoering van de nieuwe reglementen)

Aanleiding tot het beleggen van een vergadering is in bijna alle gevallen één of meer binnengekomen brieven van hogere instates. Na voorlezing van die ingekomen stukken en eventuele bespreking daarover, komen, indien aanwezig, andere zaken aan de orde. Beslissingsbevoegdheid heeft de raad nauwelijks. De Raad krijgt verordeningen meegedeeld die moeten worden uitgevoerd.

De gemeenteraad in die dagen is dan ook duidelijk een uitvoerend orgaan. Wel zien we dat de raad soms zaken aan de orde stelt die vervolgens aan ged. staten of de gouverneur (huidige commissie van de koningin) ter goedkeuring worden voorgelegd.

Alleen in zuiver plaatselijke en dan ook alleen aangaande particuliere belangen van ingezetenen kan de raad zelfstandig beslissen.

Nemen we nu 1818 om te zien wat er zoal ter tafel komt bij de raadsvergadering, dan komen we tot het volgende overzicht, waarbij overigens ingekomen brieven ter kennisneming zijn weggevoerd:

3 januari: - benoeming assessoren en raadsleden

27 januari: - onenigheid over een stuk grond met de mezure L. Scholten

- arresteren van verordeningen voor het schoonhouden van wegen en het bouwen van hutten alsmede voor het afgraven van gemeentegronden

14 maart: - arresteren van verordeningen voor het wegen alsmede voor broodzetting

31 maart: - vaststellen tractementen raadsleden

- opstellen begroting 1818

15 april: - opstellen van kiezerslijsten voor de verkiezingen van provinciale staten

- benoeming directies van de brandspuiten te Epe

26 april: - n.a.v. een brief van de schout van Apeldoorn om in een intergemeentelijke commissie te gaan zitten

27 juli: - opstellen staat van de begroting

- diverse kleine zaken waaronder achterstallige betaling vroedvrouw

27 november: - voordracht assessorenbenoeming voor 1819

22 december: - n.a.v. problemen over een stuk grond met de schoolmeester

- opstellen van de begroting voor 1819

- over het aanstellen van een nachtwaker en het opstellen van diens ambtsreglementen

Zelfstandig afwickelen door de raad betreft alleen de onenigheid met die weduwe d.d. 27 januari, de benoeming van de directeurs van de brandweer d.d. 15 april, de regeling van de problemen met de vroedvrouw d.d. 27 juli en de regeling van het geschil met de schoolmeester d.d. 22 december.

Ook in de jaren na 1818 eenzelfde beeld wat de activiteiten van de raad betreft. Veel zaken keren jaarlijks terug. Een kwestie die in 1818 niet gespeeld heeft maar later wel, is de bevoegdheid van de raad kerkvoogden en notabelen te benoemen van de hervormde kerken te Epe, Vaassen en Oene. Onder de benoemde personen bevinden zich in alle gevallen raadsleden.

Bezien we tot besluit het functioneren van de gemeenteraad en het tot stand komen van de raad, dan bespeuren we nog weinig democratie. We zitten ook nog ruim voor 1848. Ged. staten bepalen in feite het bestuur van gemeenten zoals Epe. Hun invloed loopt langs twee wegen: ten eerste doordat zij de gemeenteraad samenstellen en ten tweede door alle gemeentelijke zaken aan hun goedkeuring te laten onderwerpen, dan wel die voor te schrijven.

De nieuwe reglementen van 1825 brengen overigens weinig verbetering in de situatie. Van echte autonomie in het gemeentebestuur is

pas sprake na invoering van de gemeentewet van 1851, die in gewijzigde versie nu nog steeds van kracht is.

J.W. Tetterode Ravestein.

Bijlage

Raadsleden tussen 1818 en 1825

Naam	beroep	benoemd per	vertrokken per	reden vertrek
1. Mr. Gerardus Tulleken, Epe	schout/notaris	1- 1-1818	13- 1-1819	ontslag gevr.
2. Aart Overbosch, Epe	secretaris	1- 1-1818	12- 8-1829	overleden
3. Aart Jonker, Epe	assessor	1- 1-1818	1- 1-1818	weigert overleden
4. Evert Vermeer, Epe	koopman	1- 1-1818	28- 5-1823	overleden
5. Gerrit Terwel, Vaassen	smid	1- 1-1818	26-11-1821	ontslag gevr.
6. Aart Labots Vaassen	..	1- 1-1818	26-11-1821	ontslag gevr.
7. Jacob Dalhuizen, Oene	assessor in '43	1- 1-1818	1-10-1851	niet gekozen
8. Pieter (Koekoek) de Bruin, Epe	assessor	7- 1-1818	29- 3-1843	overleden
9. Gustaaf Willem van der Feltz (1), Epe	notaris/dijkgraaf /schout/secretaris	8- 7-1819	17- 7-1855	niet herkozen
10. Willem Loogen (5) Vaassen	landbouwer	28- 2-1822	14- 3-1842	overleden
11. Aart Brouwer (4) Epe	bierbrouwer	11- 7-1823	2- 1-1846	overleden
6. Aart Labots (6),	..	5-11-1823	6- 4-1849	overleden

n.b. de nummers tussen haakjes verwijzen naar de personen boven de stippellijn voor wie men in de plaats is gekomen.

De Veluwse kopermolens in de negentiende eeuw; een raadsel voor een historicus?

Het volgende artikel zond de heer W. Terwel toe aan de redactie van het 'Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek' te Utrecht.

Aanleiding voor dit artikel is een publicatie in Ampt Epe nr. 65 van december 1983 door S.W. Verstegen, getiteld 'De eerste Vaassense stoommachine', waarin de schrijver een opsomming geeft van de kosten van aanschaf en installatie van een koperpletterij in de 'Amsterdamse Kopermolen' te Vaassen. Volgens schrijver is hier dan sprake van de installatie van een stoommachine.

Verder verscheen sindsdien een artikel in 'Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek' deel 1 (1984) van de hand van bovengenoemde schrijver in samenwerking met A. Kragten onder de naam 'De Veluwse kopermolens in de negentiende eeuw; een raadsel voor de historiografen?'

In grote lijnen is de strekking van deze publicatie:

1. Veluwse kopermolens waren hun tijd ver vooruit, overschakeling op stoomkracht in Epe voor 1826, in Vaassen in 1845 en in Voorst voor 1839, terwijl later weer teruggeschakeld werd op waterkracht.

2. Voornaamste argument voor invoer van stoomkracht:

Deze energie was veel goedkoper dan waterkracht.

Schrijvers menen voor deze stellingen steun te vinden in het archief van de Vaassense kopermolen 1778-1864, thans aanwezig in het Rijksarchief van Gelderland in Arnhem.

Al bezig zijnde met dit artikel verscheen in de Nieuwe Apeldoornse Courant van 16 januari 1985 een publicatie onder de naam 'Veluwse kopermolens hun tijd ver vooruit.'

De gegevens hiervoor werden ontleend aan bovengenoemd jaarboek, aangevuld en toegelicht door de schrijver S.W. Verstegen, terwijl ik verder las dat de tweede schrijver als computer-programmeur het bedrijfsarchief voor computergebruik bewerkte.

Met dit artikel wil ik stelling nemen tegen het geponeerde in bovengenoemde publicatie, dat de kopermolens in Epe en Vaassen

resp. sinds 1826 en 1845 gebruik maakten van stoomenergie.

Hiertoe is het noodzakelijk de historie van beide molens globaal weer te geven. De Eper kopermolen, gelegen in Zuuk, is gesticht door Frans Jan Haack in 1745/46.

In 1811 gaat de molen in bezit over aan Jacob 't Hoen.

Het koperbedrijf handelt onder de naam van Hasselt en 't Hoen. In 1824 beschikt de molen al over een pletterij d.w.z. een machinerie met walsen waartussen het koper op dikte werd gewalst. Op 5 mei 1824 verschijnt voor de Eper notaris v.d. Feltz een mechanicus Wilhelm Heinrich Katterbach, wonende te Northberg in het Koninkrijk Pruisen. Hij neemt op zich door het bijbrengen van ijzeren raderen en veranderingen in de mechanica der pletterij de productie met 1/3 te verhogen.

Om te kunnen vaststellen of één en ander ook werkelijk gebeurt, wordt er een opname gemaakt van de dagelijkse produktie. Uitgaande van een normale werkdag van 12 uur. 's Morgens om 5 uur bij de aanvang der produktie blijkt het water voor de schuif een hoogte te hebben van 4 palm, 7 duim en 6 streep. De schuif wordt opengetrokken zodat er een opening ontstaat van 2 palm en 6 streep. Het waterrad komt nu in beweging en de produktie kan beginnen. 12 uur later, als de schuif weer naar beneden gaat, is de hoogte van het water voor de schuif nog 3 palm, 3 duim en 4 streep.

Het blijkt nu dat men in die 12 uur ongeveer 560 kg. koper heeft bewerkt. 35 platen Siberisch koper van 69.4 x 56.6 cm. met een dikte van 4½ mm., zijn nu uitgeplet tot platen van 128.7 x 102.9 cm. met een dikte van 1.3 mm.. Wanneer de mechanicus kans ziet deze produktie met 1/3 op te voeren zal hij hiervoor f. 1600,- ontvangen. Over de afloop van deze zaak is niets bekend.

In 1826 geeft I.A. Nijhoff in zijn Statistieke beschrijving van Gelderland op blz. 474 een omschrijving van de kopermolens op de Veluwe: 'De kopermolens op de Veluwe schijnen hunnen oorsprong verschuldigd te zijn aan de gelegenheid welke het sterke verval der op den ongelijken grond voortstroomende beken tot derzelver oprigting aanbood.....ook is bij twee der opgemelde molens

(Vorst en Epe) voor eenige jaren eene pletmachine daargesteld, door middel van welke de koperen platen meer tot volmaakt gelijke dikte gebracht worden, dan zulks door middel van den hamer kan geschieden.....bijzonder wordt op de molen te Epe en Voorst veel koper tot platen geslagen voor heele en halve cents en duiten, waartoe die platen vervolgens op de aan deze molens verbonden knipperijen op de vereischte grootte gesneden worden. Zodanige knipperij

(die mede door het water gedreven wordt)

.....Geen woord over stoomkracht dus.

Waar komt nu die informatie vandaan dat de molen al voor 1826 stoomhamers gebruikte? Vermoedelijk heeft de schrijver dit ontleend aan een publicatie van J. Maclean: 'De koperindustrie in Nederland 1750-1850'. In Economisch Sociaal Historisch Jaarboek deel 43 (1980). Op blz. 62 staat dat van Hasselt en 't Hoen in 1827.5 Zweedse stoomhamers invoerden.

Als bron noemt Maclean. Nat. Nijverheid 20.7.1827 no 25 G en 29.8.1827 no 111A.

Waar gaat het in de hiergenoemde archiefstukken om?

De fabrikanten van Hasselt en 't Hoen willen vijf ijzeren hamers invoeren uit Stokholm ten dienste van hun kopermolen. De hamers wegen samen 1030 kg. Zij willen hiertoe vrijstelling van de verschuldigde invoerrechten.

Dit lukt echter niet want het blijkt dat de hamers even goed in het koninkrijk, in Seraing bij Luik gegoten kunnen worden en er is dus geen noodzaak om de geïmporteerde hamers van invoerrechten vrij te stellen. In de gevoerde correspondentie staat o.a.: 'De bedoelde hamers zijn in mijn oog niets anders dan gereedschappen welke alleen daarin van de gewone verschillen dat zij niet door mensenheden maar door stoom- of paardekracht bewogen worden en als zodanig schijnen zij te moeten worden begrepen onder de rubriek gegoten ijzerwerk en gereedschappen als platen, kagchels, aanbeelden, gewigten en gegoten potten, welke met f 6.30 de 100 belast zijn'.... Uit het bovenstaande kan echter onmogelijk worden afgeleid dat de kopermolen in Epe met stoom werkte, want op dezelfde wijze zou dan ook gesteld kunnen worden dat er paardeënergie werd gebruikt. Het criterium is natuurlijk geweest dat de hamers niet door mensenheden werden bewogen, want met een gewicht van ongeveer 200 per hamer (het gebruikelijke gewicht voor een plethamer) ook niet mogelijk was. Het feit dat er 5 hamers werden aangekocht, betekent ook evenmin dat er 5 in gebruik waren. Er moest nogal eens een hamerblok vervangen worden en men zal dan ook zeker in die tijd wel reservehamers in voorraad gehad hebben om bij een ploseling noodzakelijke vervanging, niet de produktie voor lange tijd te moeten stoppen om eerst op aanvoer van een nieuwe hamer uit het buitenland te wachten. In zijn 'Beknopte overzicht van het Fabriekwezen, op het Platte land der Veluwe, in 1838', opgenomen in het tijdschrift ter bevordering van Nijverheid, 5de deel 1839, vertelt J.A.J. Sloet.....vier kopermolens zijn thans nog in werking, als een te Voorst, Apeldoorn, Vaassen en Epe.

De fabriek te Voorst, van den Heer B.W. Krepel en Zoon, overtreft de anderen ver in uitgebreidheid en voortreffelijkheid van werktuigen, en is zeker de grootste van ons Rijk. Terwijl men elders nog alleen met den hamer werkte, werden hier reeds, voor jaren, twee pletterijen bijzonder voor scheepsblad en centenplaten ingevoerd. Ook eene staventrekkerij en centenplaatjes-knipperij zijn hier in werking.

Ruim is deze fabriek van water voorzien, maar om aan de grootte bestellingen te kunnen voldoen, en tevens het fabriekaat meer en meer te volmaken, zijn er in de laatste jaren nog twee aanzienlijke stoommachines bijgeplaatst.

.....De overige molens worden nog alleen door water gedreven.

Op eene derzelve is eene pletterij.....

Dit laatste betreft de pletterij in Epe. Dus ook hier blijkt duidelijk dat noch in Epe noch in Vaassen of Apeldoorn met stoom werd gewerkt. Uit het Gemeenteverslag van Epe over 1854 blijkt dat in dat jaar de kopermolen te Epe werd stil gezet en de produktie beëindigd. Op 4 december 1854 verkoopt notaris Joannes Petrus van Etten te Amsterdam voor Anthony Jacob 't Hoen, 'laatstelijk eenige chef van het handelshuis onder de firma van Hasselt en 't Hoen De kopermolen met de daar bijbehorende gebouwen, mitsgaders alle vaste en losse gereedschappen, twee woningen onder één dak en de kroonmolen, knipperij en daarbij behorende gebouwen met de vaste en losse gereedschappen, met en gelegen op ruim 13 hectare land, water en hakhout.'

Koper is Willem Hendrik de Heus te Utrecht voor f 14350.-

De Heus had al sinds 1843 de kopermolen 'De Vliet' in Apeldoorn in zijn bezit, en het is duidelijk dat het hem er om ging koperfabricage daar ter plaatse door een eventuele concurrent onmogelijk te maken. Wanneer Aart Heering in 1858 de voormalige kopermolen van de Heus overneemt, is er dan ook nadrukkelijk sprake van een boetebeding wanneer er weer een koperbedrijf zou worden uitgeoefend. De Amsterdamse kopermolen te Vaassen was sedert 1778 bezit van Zacharias Kemper uit Amsterdam, na diens dood zette zijn zoon Jan Rudolf het bedrijf voort. In 1849 kwam ook zijn zwager Julius Hendrik Tutein Nolthenius in de bedrijfsleiding en vormden beiden de firma Zacharias Kemper, koperhandelaren en koperfabrikanten. In 1860 trad Julius Hendrik uit de firma en de laatste vier jaren tot de stillegging van de Amsterdamse kopermolen was Jan Rudolf Kemper weer alleen eigenaar van het bedrijf.

Deze molen werkte met een plethamer en had voor 1845 geen pletterij zoals de molen te Epe. Alvorens verder op de aankoop en installatie

van de nieuwe pletterij in te gaan, wil ik eerst trachten een antwoord te geven op de vraag: 'Waarom deed Kemper in die tijd een dergelijke hoge investering in de molen?'. De oplossing die Verstegen geeft: 'Na de crisisjaren van 1842 en 1843 trok de vraag naar scheepsblad kennelijk voldoende aan om deze stap te wagen', lijkt mij toch wat al te simpel.

Het antwoord geeft misschien onbedoeld J. Maclean in zijn al eerder genoemde publicatie. Op blz. 59 staat: 'In 1842 leverde Krepel dubbelingskoper aan Kemper, die dit in 1843 aan het Departement van Marine verkocht'.

Deze conclusie, ontleend aan Nat. Nijverheid 2-3-1844 no. 201 en 30-4-1844 no. 76 is niet geheel juist.

Kemper stelde het koper aan Krepel beschikbaar en Krepel walste dit koper voor Kemper uit tot dubbelingsplaat. Maar de aangehaalde archiefstukken geven veel meer informatie: uit een brief van 6 april 1844 van de minister van Marine aan de minister van Koloniën citeer ik het volgende 'heb ik de eer het navolgende mede te deelen betreffende de aanschaffing van roodkoper bij het departement van Marine waarvan de aanbesteding reeds sedert vele jaren een onderwerp van ernstige bedenking was, uithoofde der omstandigheid dat er doorgaans, niettegenstaande den maatregel van openbare aanbesteding, te hooge prijzen wierden betaald, waarbij allezins het vermoeden grond vindt, dat er combinatie tusschen het beperkt aantal van inlandsche fabrikanten plaats had, die jaar op jaar de eenige inschrijvers waren, en waardoor de firma Zach. Kemper niet voorkwam. Teneinde hierin eene verandering te weeg te brengen en niet met te grootte opoffering uitsluitend het inlandsch fabrikaat te begunstigen, werd er, na overleg met de Administratie van de Nationale Nijverheid vanaf 1836 de bepaling in de bestekken opgenomen om ook buitenlandsch fabrikaat toe te laten, onder de bepaling 'dat de minste inschrijving op het binnenlandsch gefabriceerde de voorkeur zou worden toegekend zoo die niet overschreed 6 procent boven de minste op buitenlandsch fabrikaat'. Dit had wel aanvankelijk eenige meerdere mededinging en vermindering van prijzen tengevolge, doch alras verminderde weder de concurrentie en bleef men tot de vorige inschrijvers bepaald, welke naar de inschrijvingen te oordeelen, de leveringen voor de verschillende werken onderling schenen te verdeelen, terwijl de prijzen steeds hooger waren dan door de particulieren werden besteed. In den jare 1842 is het evenwel gelukt hierin eene verandering te verkrijgen. Door eenige onderhandsche aankopen bij inschrijving, doch buiten de openbare aanbesteding, waarbij ook de

firma Zach. Kemper werden uitgenodigd, zoowel voor buitenlandsch als binnenlandsch fabrikaat, werd, zoo het schijnt de combinatie verbroken en boden ook de vroegere leveranciers hun binnenlandsch gefabriceerde koper, tot nagenoeg gelijke prijzen aan, als bij particulieren daarvoor wordt betaald en zulks door Zach. Kemper was aangeboden. Bij de contracten voor objecten van binnenlandsche bewerking bij dit Departement is ook gestipuleerd, dat de fabriek moet worden opgegeven en men zich ten allen tijde van de geschiktheid der fabriek en van de inlandsche bewerking zal kunnen verzekeren, buiten en behalve het certificaat van oorsprong. Toen de firma Kemper aannemer werd, gaf dezelve op, eene eigene fabriek te Vaassen te bezitten, waarop het aangenomene gedeeltelijk zou worden bewerkt en het overige in de welbekende fabriek van de Heeren Krepel en Zoon te Klarenbeek. De Heeren L.J. Enthoven en Co alhier hebben zich beklagd, dat de levering gegund was aan iemand, die, zo zij zeiden, geene eigene fabriek bezat. Hierop is vanwege het Departement van Marine de opgegevene fabriek te Vaassen onderzocht en bevonden dat op dezelve werkelijk de roodkoperen bouten werden getrokken en er ook een groote hamer aanwezig was waarmede roodkoper in bladen werden bewerkt, doch geene pletrollen, om het dubbelingskoper te maken, hetwelk volgens het ingewonnen bericht van de firma Zach. Kemper en zoals het ook door haar werd verklaard, was gemaakt door de Heeren Krepel en Zoon met welke zij eene doorlopende overeenkomst tot verwerking van koper, dat zij als grondstof levrt had, terwijl, zooals door haar aan den Hoofd Ingenieur der Marine werd aangetoond in haar magazijn het buitenlandsch en het binnenlandsch gefabriceerde koper zorgvuldig afgezonderd werd gehouden, temeer omdat sommige Reederijen de voorkeur aan Engelsch dubbelingskoper geven. De Heeren Krepel en Zoon hebben zich aan dit departement geadresseerd, zooals door hen aan Uwe Excellentie kopielijk is medegedeeld, om te beweren, dat het door Zach. Kemper geleverde inlandsch dubbelingskoper niet van hunne fabriek was, als zijnde er in 1843 voor die firma bij hun geene zoodanige hoeveelheid dubbelingskoper gemaakt, doch deze heeft daarentegen verklaard dat er nog voorraad van Krepels fabrikaat van het vorig jaar in derzelver magazijn was overgebleven, waaruit de levering was geschied. Ik heb deze aantijgingen van twee der in de, bij dit Departement veronderstelde vroegere combinatie, geïnteresseerde leveranciers, beschouwd als uitvloeiselen van teleurgesteld eigen belang en heb gemeend daaraan geen verder gevolg te moeten geven

Duidelijk blijkt dat Kemper een doorbraak heeft weten te bereiken in de gebruikelijke gang van zaken bij de aanbesteding van levering van koperplaat e.d. ten dienste van de ministeries van Marine en Koloniën. Ook blijkt uit de ingediende requesten van B.W. Krepel en Zoon te Klarenbeek en L.J. Enthoven en Co uit Den Haag, dat Kemper het wel vergeten kan zijn koper bij een collega (of concurrent) te laten uitwalsen tot dubbeling koper. Wil Kemper nog mee kunnen draaien bij de aanbesteding en levering dan zit er niets anders voor hem op dan ook een pletterij of walserij aan te schaffen. Thans wil ik de aanschaf hiervan nader toelichten. De eigenlijke pletterij werd aangekocht bij Nering Bögel, niet te Deventer maar te Isselburn. Van de totaalkosten van f 19000,- was ruim f 14500,- voor de pletterij het overige geld werd besteed aan bouwkundige werkzaamheden en wijst op een grondige restauratie of misschien wel vernieuwing van het molengebouw. Het is dan ook niet zo vreemd dat na 1845 de onderhoudskosten van de molen sterk teruglopen. In het oog vallend bij de bouwkundige kosten is de aanschaf van 2 waterraderen voor f 411.85. Dit wijst duidelijk op uitbreiding van de wateraandrijving van de molen. Trouwens het is zondermeer uit de boekhouding van de molen af te leiden dat er na de installatie van de pletterij meer water nodig was. Kemper was in de gelukkige omstandigheid dit water aan te kopen van een op een andere beek liggende waterpapiermolen van Aarnink. Daarbij ging het om bedragen, die gerekend naar de water-en grondpacht van de Amsterdamse kopermolen zelf (f 450,- en op het laatst f 400,- per jaar) in de topjaren zo rond 1855 f 331,-, f 222,- en f 323,- beliepen en dus op levering van grote hoeveelheden water duiden. Dat door de installatie van de pletterij de arbeid van de meesterknecht devalueerde omdat nu de machine een standaardkwaliteit garandeerde, is in strijd met de werkelijkheid. Het enige wat de machine deed was een koperplaat leveren van standaarddikte, d.w.z. een plaat die overal even dik was. Voor de kwaliteit van de koperplaat moesten de arbeiders zorgen, die met de machine werkten. Het uitgloeien van het koper in de gloeioven was veel belangrijker, want dit bepaalde in hoofdzaak de structuur en zodoende de kwaliteit van de plaat. Dit gold trouwens ook voor het hamerpletwerk. Het was vakwerk om door in de oven te kijken, te kunnen bepalen of het koper al voor pletten geschikt was en ook tijdens het pletten was het noodzakelijk de platen nog weer opnieuw in de oven te brengen. Ook het tijdstip waarop dat diende te gebeuren, was een zaak die veel ervaring en inzicht verlangde. Werd deze pletterij nu door stoomenergie aangedreven? Beslist niet!

In het bedrijfsarchief heb ik het woord stoom ook niet kunnen vinden. Maar er zijn meer mogelijkheden om aan te tonen dat er op de Amsterdamse kopermolen nimmer met een stoommachine is gewerkt.

Jan Rudolph Kemper was getrouwd met Pauline Cornelie Hendriette Tutein Nolthenius. In een gedenkboek van de familie Nolthenius, in 1930 in een oplage van 500 stuks verschenen, staat op blz. 67 '.....aangezien de tijd voorbijgaat voor met waterkracht gedreven fabrieken, wordt deze zaak geliquideerd (1860).....'. Deze aantekening duidt op het uittreden van Julius Hendrik Tutein Nolthenius uit de firma Zacharias Kemper in 1860. Verder op blz. 926.....' Geen grimmige portier, geen hekken rondom het terrein, waar de fabriek stond; eene breede, lange gerekte, met pannen gedekte schuur, welker groote deuren - echte staldeuren - meest wagenwijd open stonden, óók om licht te geven. Want de weinige zeer kleine raampjes aan de beekzijde, verhelderden hoogstens genoeg de wazige atmosfeer - die van een Geldersche deel! — om te kunnen nagaan of de tanden der houten kamraderen voldoende waren gesmeerd. Op zware vierkante eikenhouten assen was dat reuzen horlogewerk vastgeslagen; assen, welke door de achterwand gestoken, daar buiten droegen de logge, bemoste gevaarten, op welker schoepen bij het rondwentelen in vrolijk tempo plaste de drijvende kracht. Als in heilige handeling, bewogen zich bij hun dagelijksch werk in het halfduister der fabriek zwijgend, geruischloos en langzaam de gezellen van baas Heering. Die taak bestond in het uitpletten tot dunne platen van de platte koeken rood-koper, welke leverden buitenlandsche smelterijen.

Hoofdzakelijk waren de platen bestemd tot het bekopen van den houten huid onzer Oost- en West-Indie vaarders. Want in de lauwe wateren der tropen zet zich op de onverdedigde oppervlakte vast zulk een hoeveelheid mosselbroed en zeewier, dat weldra de snelste zeiler wordt een logge klomp. Eerst was de koperen koek tot gloeiing te brengen. Nu en dan werd de metalen ovendeur aan het tegenwicht omhoog getrokken om na te gaan den stand den verhitting. Wat een heerlijk kijken in dien vurigen ovenmond, al verschroelden daarbij de oogen! Een rossige gloed overstroomde dan plotseling de zwijgende, bewegingloze groep. Eindelijk gebracht op de vereischte temperatuur, werd het blok met lange ijzeren tangen gegrepen en ingeschoven aan de achterzijde van de wals. Als door een geheimzinnige kracht voortgestuwd, kwam aan de voorzijde, uit de smalle spleet tusschen de rondwentelende rollen, te voorschijn een plaat, telkens dunner, langer en breder bij het herhalen der bewerking; want telkens

werden de rollen vóór het opnieuw inbrengen, dichter naar elkaar toegeschroefd door korte rukken aan een lange hefboom. Als eindelijk de plaat te veel was afgekoeld, werd zij opnieuw, doch korten tijd in den oven geschoven. Dat gaf een ogenblik verpoozing. Kwam de plaat uit den oven, dan was zij als gevlekt: roode en zwarte plekken; roode welke bij het verder uitpletten steeds versomberden. Doch dan gebeurde een wonder! De plaat, nu op de vereischte maten uitgewalst, werd gedompeld in een lange ondiepe bak, gevuld met groen-blauw, bijtend vocht: vitriool, goudglanzend kwam de plaat als herboren uit het bad, waarin zij sissend was geschoven". Uit het Gemeenteverslag van Epe 1864 citeer ik het volgende: "Ook de koperfabriek van den Heer Kemper te Vaassen heeft hare werkzaamheden gestaakt, 't geen te betreuren is daar vele ingezetenen zich een ander middel van bestaan hebben moeten zoeken en waarin allen altijd niet evengelukkig slagen. Zoo heeft ook deze laatste koperfabriek haar hoofd voor den alles overweldigenden stoom moeten buigen, die welligt later voor eene andere bewegingskracht zal moeten zwichten.....".

In 1851 verschijnt in het Provinciaal Blad van Gelderland een besluit van den 20 februari 1851 no. 783/6, waarin opgave wordt gevraagd van de in gebruik zijnde stoomketels en stoomtuigen.

.....'Nodigt de plaatselijke Besturen in dit gewest uit, om voor den 15 maart aanstaande in te zenden eene opgave, ingerigt volgens bijgevoegde modellen, van de stoomketels en stoomtuigen, in hunne gemeenten in gebruik, — en om in het vervolg jaarlijks vóór den 15 Januari eene dergelijke opgave te doen. Voor zoo verre er in de gemeente geene stoomketels of stoomtuigen aanwezig zijn, zal daarvan ontkennend berigt worden te gemoet gezien. Al op 24 februari antwoordt de Burgemeester van Epe bij brief nr. 111:'hebbe ik de eer te berigten dat in deze gemeente geen stoomketels en stoomtuigen gevonden worden.....'. De jaren 1852, 1853 en 1854 die ik nog nasloeg geven eenzelfde bericht. Ook in de indices op de besluiten van de Gouverneur van Gelderland (later de commissaris des Konings) trof ik geen vergunning aan voor het plaatsen van een stoommachine in de gemeente Epe voor 1851. Wel de vergunning die de firma Krepel en Zoon te Klarenbeek in 1835 werd verleend.

Dit is dan ook de enige Veluwe kopermolen geweest die in de periode 1835 -1852 behalve met waterkracht ook met stoom heeft gewerkt. De beweringen van de schrijvers Verstegen en Kragten dat het gebruik van stoomenergie zoveel goedkoper was dan waterkracht zijn dan ook op grond van de gegevens in het bedrijfsarchief van de

Amsterdamsre kopermolen niet aan te tonen en missen elke grond. Op verdere onvolkomenheden in het artikel wil ik maar niet ingaan. Alleen nog even op het gestelde op blz. 182, waar staat dat in strenge winters het ijs eenvoudig werd stukgehakt en aldus wordt gesuggered dat de molen dan kon functioneren. Dit getuigt van volstrekt onbegrip omtrent het z.g. waterwerk van de molen. Bij vorst werd het waterrad buiten gebruik gesteld en het water over de molengoot afgevoerd daar anders in de kortste keren alles aan het rad vastvroor en door het uitzettende ijs uit elkaar gedrukt en vernield werd, terwijl de molengoot ook steeds van ijs moest worden ontdaan om ook daar schade door het uitzettende ijs te voorkomen. Jammer dat de geschiedschrijving van onze kopermolens met een dergelijk artikel is uitgebreid.

De voor de Veluwe zo belangrijke koperindustrie heeft beter verdiend.

W. Terwel.

Op bovenstaande publicatie werd gereageerd door de heer S.W. Verstegen in een artikel waarvan hij ons een kopie zond met het verzoek dit in ons Mededelingenblad te plaatsen waaraan wij bij dezen voldoen.

Geachte redactie,

Zoals u zult begrijpen heb ik het manuscript van de heer Terwel over Veluwse kopermolens met (stijgende) verbazing gelezen. Zijn conclusie als zou er op de Veluwe kopermolens 'nimmer' met stoomkracht zijn gewerkt kan ik echter onmogelijk onderschrijven. In mijn commentaar op zijn artikel beperk ik mij tot de hoofdzaak: wel of geen stoomkracht. Het gaat om drie bedrijven: 1) Epe; 2) Voorst; 3) Vaassen.

1. Wat betreft de situatie in Epe is het inderdaad niet zeker dat de vóór 1826 in gebruik genomen pletinrichting op stoomenergie werkte. Toch

sluit ook Terwel niet uit dat men op dit bedrijf gebruik kon maken van stoomkracht. Hij kan niet ontkennen dat er al zeer vroeg in de 19de eeuw pogingen in het werk zijn gesteld om stoomkracht aan te wenden naast waterkracht. Ik acht het niet uitgesloten dat het hier om een kort durend experiment ging. Rond 1830 daalde de vraag naar koperplaat zo sterk dat de stoomhamers mogelijk niet meer werden gebruikt, de molen in Epe is dan al zeer vroeg van stoom- op waterkracht teruggeschakeld.

2. De invoering van stoommachines in Voorst kan niet worden ontkend, evenals de terugschakeling op waterkracht in 1852.

3. In Vaassen is de invoering van stoomkracht volgens Terwel om drie redenen te betwijfelen: a) na 1846 werd er meer water gebruikt voor de produktie; b) in 1864 werd gezegd dat het bedrijf niet meer kon concurreren met koperpletterijen die wel op stoom waren overgestapt; c) uit rapporten van de gemeente blijkt nergens dat er in de gemeente Epe stoommachines werden gebruikt om koper te pletten

a. Dat er na 1846 meer water werd gebruikt is onjuist. De hoogte van de waterpacht werd door de familie Isendoorn afgestemd op het verbruik, zo was de pacht in de Franse tijd erg laag en tijdens de topjaren 1824-1828 erg hoog (f 550,- per jaar). In 1846 werd de pacht contractueel verlaagd tot f 400,-, er werd dus minder water naar de kopermolen geleid. Vanaf 1850 werd er gedurende enkele jaren bij een ongekend hoge produktie water gebruikt van een nabij gelegen papiermolen. Dat water was mogelijk nodig om de blaasbalgen van de ovens in beweging te zetten. In ieder geval ging het om incidentele verhoging van de watertoevoer. Met een produktie van ca. 60.000 pond per jaar na 1846 tegen nog geen 30.000 pond in de jaren '20 is het toch vreemd dat de waterpacht werd verlaagd? Alleen het gebruik van een alternatieve energiebron kan dit verklaren.

b. De opmerking uit 1864 zegt mij niets. Deze slaat sowieso de plank volledig mis want juist de bedrijven die stoom gebruikten, werden toen stopgezet, o.a. De Heus, Krepel in Voorst, Van Maanen etc...

c. Het derde argument van Terwel is echt zwaarwegend. Er doemt dan echter een levensgroot probleem op. Hoe wil Terwel de hoge turf rekening verklaren die na 1846 plotseling in de boekhouding verschijnt? Hoe verklaart hij dat een verdergaande modernisering van de pletterij in 1850 samenviel met introductie van steenkool? Hoe verklaart hij de daling van de kostprijs, de terugschakeling van De Heus op waterkracht, de verhoogde produktie bij een verminderde wateraanvoer? Juist de turf rekening bevestigde ons vermoeden dat het ging om een

door stoomenergie aangedreven pletterij. Als Terwel een antwoord weet op deze vragen zijn wij bereid onze mening te herzien.

Daarmee zou de discussie echter nog niet in het voordeel van Terwel zijn beslecht. Drie harde feiten blijven onwrikbaar. Ten eerste wilde men in 1827 in Epe stoomkracht gaan gebruiken. Ten tweede werd er in Voorst tussen 1835 en 1852 stoomenergie gebruikt. En tenslotte: zowel in Epe, Voorst als Vaassen werd, stoomkracht of geen stoomkracht, zeer veel geld geïnvesteerd in de installatie van de pletinrichtingen, waar tegen een lagere kostprijs koper kon worden geplet: modernisering van de produktie teneinde de winst te verhogen. Investeringskosten die door de dalende vraag naar koperplaat helaas niet rendeerden, waardoor de produktie werd gestaakt of werd teruggeschakeld op waterkracht. De ondernemers op de kopermolens waren dus niet conservatief, maar durfden grote risico's te nemen. Daar gaat het om in deze discussie, dat bevestigt de hypothese dat de trage modernisering van de Nederlandse industrie in de vorige eeuw te wijten was aan economische factoren en niet aan de mentaliteit van de ondernemers. Het commentaar van Terwel doet daar niets aan af.

S.W. Verstegen

Tot besluit van deze polemiek laten we de heer Terwel reageren op de visie van de heer Verstegen.

Geachte Redactie,

De heer Verstegen zond mij een afschrift van zijn aan u gerichte brief, waarin hij reageert op mijn u toegezonden artikel.

Het blijkt echter Verstegen dit toch niet goed heeft gelezen. Er is door mij in het geheel niet gezegd dat er op de Veluwe kopermolens nimmer met stoomkracht zou zijn gewerkt. Onderaan blz. 1 heb ik gezegd stelling te nemen tegen het beweerde gebruik van stoom op de kopermolens te Vaassen en Epe.

De invoering van stoomkracht in Voorst is door mij in het geheel niet bestreden. Op blz. 11 van mijn artikel geef ik zelfs aan dat de invoer van stoomenergie aldaar, (door Verstegen aangegeven met 'voor 1839'), op 1835 gesteld kan worden. Hierover kan dan ook geen verschil van mening bestaan.

1. Nu geeft Verstegen aan dat wat betreft de situatie in Epe het inderdaad niet zeker is dat de vóór 1826 in gebruik genomen pletterij op stoomenergie werkte. In mijn artikel heb ik m.i. duidelijk aangegeven dat het niet om stoomhamers ging in 1827, maar ik wil mijn argumentatie nog wel iets aanvullen. In 1825 moet de gouverneur des konings een opgave doen van de binnen de provincie Gelderland aanwezige stoomwerktuigen. Het antwoord d.d. 12 oktober 1825 van de gouverneur, 'dat geene zoodanige werktuigen binnen deze provincie aanwezig zijn'. Op een soortgelijk verzoek in 1829 verklaart de gouverneur dat er alleen onder den Grave O.U.A. van Blijland van Marienwaard nog berustende was een aan het Rijk toestendig stoomwerktuig. Deze verklaring is van 17 september 1829. Deze verklaringen bevinden zich in het archief van de Gouverneur des Konings in het Rijksarchief in Arnhem.

3a. Het staat zondermeer vast dat er na 1846 meer water werd gebruikt. Het is volstrekt onjuist dat de waterpacht door de familie Van Isendoorn werd afgestemd op het verbruik. In de Franse tijd zijn er inderdaad kortingen toegestaan op de water- en grondpacht. Dit was vanwege de moeilijke tijden waarin toen de papiermakers en koper-slagers verkeerden. In 1846 werd de pacht niet verlaagd tot f 400,- en er werd ook niet minder water op de molen geleid. De water- en grondpacht van de molen was voor de jaren 1818 - 1837 f 550,- per jaar. In 1836 heeft Kemper bij Van Isendoorn Blois verlaging van de pacht verzocht in verband met de moeilijke tijden.

Uit een bewaard gebleven copie van een brief door Van Isendoorn Blois op 20 augustus 1836 te Aken geschreven (copie in part. bezit), blijkt dat Kemper een pachtverlaging tot beneden f 450,- per jaar heeft gevraagd. Van Isendoorn Blois staat echter een verlaging toe van f 100,- per jaar. Deze pacht heeft dan gegolden van 1838 tot 1855. Over de jaren 1856 - 1864 heeft dan de pacht f 400,- bedragen. Deze laatste verlaging kan m.i. nog wel eens verband houden met het stopzetten van de kopermolen in Epe in 1854.

Minder water leveren door Van Isendoorn Blois was technisch wel mogelijk maar omdat de Amsterdamse kopermolen de 'onderste' molen was op de beek, zou het omgeleide water zonder nog iemand van nut te zijn rechtstreeks in de Grift weglopen. Een dergelijke omlei-

ding werd alleen maar toegepast als in verband met werkzaamheden het molenhoofd o.d. watervrij moest zijn.

Het bijgekochte water wisselde van jaar tot jaar en hield verband met de produktie en de hoeveelheid water die de beek waarop de kopermolen lag zelf aanvoerde en ook deze hoeveelheid was niet elk jaar even groot. Voor de volgende bedragen kocht Kemper van de papiermaker Aarnink bij: 1848 f 13.-, 1849 incl. beekruimen

f 158.15, 1850 f 175.-, 1851 f 52.-, 1852 f 32.-, 1853 f 20.-, 1854 f 69.-, 1855 f 331.-, 1856 f 222.-, 1857 f 323.-, 1858 f 109.75, 1860 f 60.-, 1861 f 26.25, 1862 f 120.15, 1863 incl. beekruimen f 104.27 en in 1864 f 22.15.

3b. De opmerking uit 1864 zegt mij niets, aldus Verstegen. Het is natuurlijk Verstegen's goed recht de verklaring van de burgemeester van Epe te negeren. Ik nam deze verklaring op omdat zij ten overvloede nog eens weer aangaf dat de Amsterdamse kopermolen geen stoomenergie kende. Wel wil ik nog even ingaan op de kopermolen van De Heus en wel 'de Vliet' in Apeldoorn, en waaraan ik in mijn artikel geen aandacht heb besteed. De Heus nam in 1843 de molen over van J.H. Ameshoff. Het was toen een papiermolen door water gedreven met een daarin 1839 geplaatste stoommachine. De Heus startte met de koperfabricage in 1845. Het gemeenteverslag van Apeldoorn van 1858 vermeldt: Men wil aan de aanzienlijke waterkracht stoomenergie toevoegen. Onder de ingekomen stukken van 1860 vond ik onder nr. 500 een brief van de commissaris des Konings waaruit blijkt dat H. de Heus en Zn. in maart 1860 een stoomwerktuig hebben geplaatst in hun koperpletterij de Vliet.

Verder blijkt uit het brievenboek van 1860 d.d. 27 aug. nr. 923 dat bij besluit van Ged. Staten d.d. 23 okt. 1855 nr. 47 machtiging was verleend tot verandering der inrichting van een stoomwerktuig. Mogelijk betreft het hier de stoommachine uit 1839. Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat er in 1864, wanneer Kemper zijn kopermolen stopzet, hij in Apeldoorn een geduchte concurrent had aan een bedrijf dat zowel op water- als op stoomenergie werkte en blijkens het gemeenteverslag over 1863 in dat jaar 91278 k.g. rood koper, 12802 k.g. geel koper en 15000 k.g. theelood produceerde.

3c. Hetgeen hier door Verstegen naar voren wordt gebracht, heeft mij nog het meest geschokt, want hieruit blijkt dat heel het stoomverhaal is gebaseerd op het voor hem onverklaarbare levensgroot probleem van de hoge turf rekening. Verder somt hij nog een aantal problemen op waar hij een antwoord op wil hebben alvorens hij genegen is zijn mening te herzien. Een handelwijze een historicus onwaardig. Hoe-

wel ik er geen enkele behoefte aan heb de problemen van de heer Verstegen op te lossen, wil ik in het belang van een correcte behandeling van de geschiedenis van de Amsterdamse kopersmolen toch wel enkele suggesties aandragen.

Wanneer na de installatie van de nieuwe pletterij een grotere productie mogelijk wordt, heeft dit uiteraard ook gevolgen voor de hoeveelheid brandstof die nodig is. Uiteindelijk moet de meerdere productie wel uitgegloeid worden om tot platen geplet te kunnen worden. De pletterij werd in Isselburg in Duitsland gefabriceerd en deze fabriek zal zeker ook pletterijen geleverd hebben ten dienste van de kopersmolens in het gebied rond Aken en Stolberg waar men hoogstwaarschijnlijk turf en zeer zeker steenkolen gebruikt zal hebben voor het stoken van de gloeiovens en Kemper zal zeker daar wel goed rondgekeken hebben alvorens hij de pletterij aankocht. Op het grondgebied van Kemper bij zijn in 1835 aangekochte kasteel Staverden werd behalve dat daar houtskool gebrand werd ook turf gestoken, waarmee men daar ter plaatse ook de steenoven stookte. Gebruik van een deel van die turf in Vaassen is zeker mogelijk. Daling tot kostprijs is dunkt mij niet zonder meer te stellen. Op grond van de beschikbare gegevens is niet aan te tonen dat hamerwerk dat na 1846 geproduceerd werd goedkoper zou zijn dan datgene wat vóór 1846 werd vervaardigd. Dat er met de in 1845/1846 geïnstalleerde pletterij sneller en dus goedkoper kon worden geproduceerd, is zeker juist maar we kunnen dit moeilijk vergelijken met de productie van voor die tijd omdat het grootste deel van de pletterijproductie bestond uit dubbelingplaat, een produkt dat Kemper voor die tijd niet kon maken. Stoom had hij daar beslist niet bij nodig omdat hij door het aankopen van water van Aarnink over voldoende waterkracht kon beschikken.

Van de drie harde onwrikbare feiten zijn 1 en 2 m.i. voldoende aan de orde geweest. Nr. 3 roept echter grote verbazing op. Nu blijkt het opeens helemaal niet meer van belang te zijn of er wel of geen stoomkracht werd gebruikt.

Maar waarom dan een artikel geschreven dat één loflied is op het gebruik van goedkope stoomkracht? Het hele betoog van deze volgens Verstegen zo goedkope stoomenergie is toch opgehangen aan de bedrijfsgegevens van een kopersmolen die nimmer met stoom heeft gewerkt?

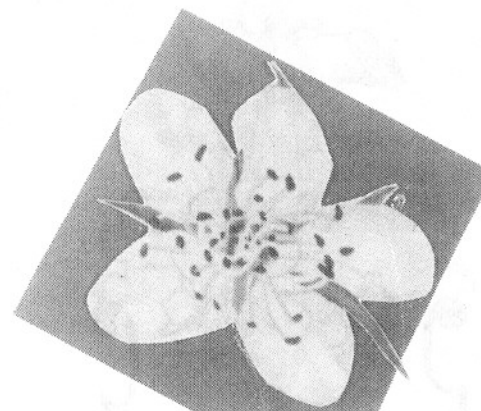
Mijn conclusie blijft dat de schrijver met zijn artikel de geschiedschrijving van bedrijf en techniek een slechte dienst heeft bewezen. Jammer!

W. Terwel.

DE GELDERSE BLOEM

Bij het lezen van 'De Kerkgeschiedenis van de Oener kerk' (Mededelingenblad 'Ampt Epe no. 70') viel mij weer op, dat de Gelderse Bloem en de Gelderse Roos weer door elkaar gehaald worden.

In het blad 'Natuurklanken' van de K.N.N.V. Epe/Heerde oktober 1963 schreef ik hier al eens over.

De mispelbloem

De Gelderse Bloem is de Mispelbloem en deze wordt als wapenfiguur gebruikt.

'De Heer Pontanus, in Hist. Gelr. verhaeld, dat 't oude Wapen van Gelderland bestond uit drie Mispelbloemen (waervan men noch seght 'De Geldersche Bloem') op een goud veld.

Doch door Keijzer Hendrich der IV, onder de Regeering van Otto van Nassauw veranderd is geworden in de Nassausche leeuw, staande over silverd op een blauw veld te pronck, vermits de Geslagten afdaelende van de Francken, tot bewijs van haeren oorsprongh een leeuw plegen te voeren'.

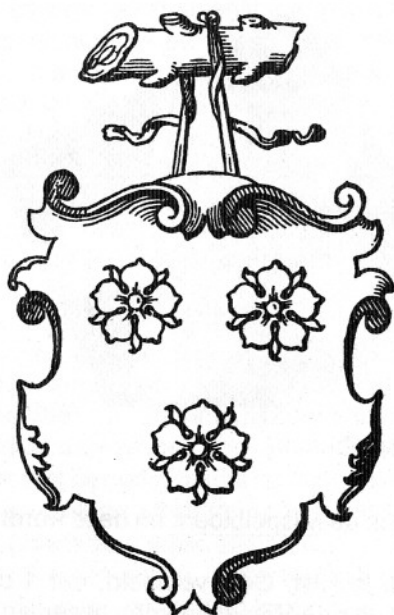
'Berchem segt, dat Otto III (nae Pontani reeckenigh de II of ook de I) de Gelderschen Bloem vergeetende, op begeerte des Keijzers een Nassausche Leeuw heeft gevoerd'.

Tot zover T. van de Laars in 'Wapens, Vlaggen en Zegels van Nederland, 1913'.

Uit dit verhaal blijkt, dat Otto I, graaf van Gelre en Zutphen (1182 - 1207) de mispelbloem in zijn wapen voerde.

Op zijn ridderzegel vinden wij in 1203 op het schild en de banier de drie mispelbloemen. Vermoedelijk heeft zijn zoon Gerhard IV (1207 - 1229) hetzelfde wapen gevoerd.

Otto II, zoon van Gerhard IV (1229 - 1271) heeft volgens Pontanus het wapen veranderd. Op het ridderzegel van Otto II uit 1243 komt de klimmende leeuw al voor.

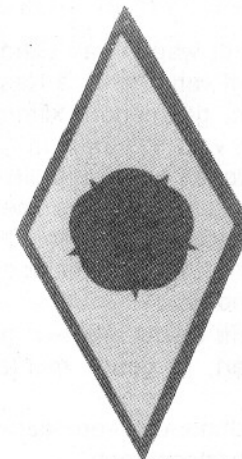
Vignet Gelders Oudheidkundig Contactbericht
3 rode mispelbloemen op een goud veld

Dit vignet, dat het omslag van het 'Gelders Oudheidkundig Contactbericht' siert, is ontleend aan Arend van Slichtenhorsts' XIV Boeken van de Geldersche geschiedenissen, 1653, vijfde boek, blz. 43'. De zegels en de munten van de Gelderse graven van vóór 1229 tonen een wapenschild met drie maal een vijfbladige 'Geldersche Bloem'. Welke bloem oudtijds bedoeld werd, is niet bekend, maar de kronie-

ken uit de latere tijd (15e eeuw) zeggen, dat het een mispelbloem was. Nimmer spreken zij over een Gelderse roos; dit is de naam die in de 16e eeuw gegeven werd aan een plant, de zg. 'sneeuwbal'.

Tot zover 'Gelders Oudheidkundig Contactbericht'.

De mispelbloem heeft dus slechts kort in het Gelderse wapen gestaan, maar de naam Gelderse bloem voor mispelbloem is tot heden blijven voortbestaan. Het enige jaren geleden afgebroken café van Stindt aan de Hoofdstraat in Epe heette 'De Geldersche Bloem'.

Vignet Stichting 'Het Geldersch Landschap'
1 rode mispelbloem op een geel veld

De Stichting 'Het Geldersch Landschap' heeft op de luiken van de boerderijen, die in haar bezit zijn, de gele ruit met de rode mispelbloem aangebracht. Ook hier gaat het duidelijk om een (gestileerde) mispelbloem.

In de wapens van enkele Gelderse families, o.a. Diederik Snoey (Kleef) en Gerrit ten Holten (Epe), maar ook in enkele Gelderse gemeentewapens o.a. Doetinchem en Lochem zien wij de Gelderse bloem, de mispelbloem.

De Gelderse bloem, de mispel (*Mespilus Germanica* L) is een vruchboom, tot 6 meter hoog, die uit W-Azië, hier gekweekt en soms verwil-

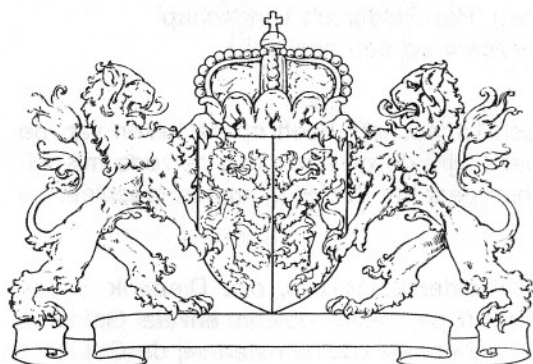
derd is. De mispel heeft grote (3 - 6 cm) bloemen, wit tot licht rose gekleurd, vijfbladig. De vrucht, een steenvrucht, met vijf stenen en weinig vruchtvlees is zeer hard. Rijp wordt de rode vrucht snel bruin en begint te rotten. (zo rot als een mispel).

De Gelderse roos of sneeuwbal (*Viburnum Opules*) is een struik met platte witte bloemen, de steriele grote witte bloemen in een krans om de kleinere geel-witte vruchtbare bloemen. (De Gelderse roos is verwant aan de vlier en lijkt daar veel op). De bessen zijn in het najaar knalrood en hangen in grote trossen.

Om compleet te zijn, nu het wapen van Gelderland met de leeuw. Sinds 1243 voert het wapen van Gelre de Nassau -leeuw, eerst een zilveren, later een gouden, gekroonde, klimmende leeuw met gespleten staart op een blauw veld. Wanneer in 1371 de Nassau-tak van graven, en sedert 1339 hertogen, van Gelre uitsterft, wordt Willem van Gulik hertog van Gelre en Zutphen. Deze voegt aan het bestaande wapen de zwarte, klimmende leeuw van Gulik, staande op een gouden veld, toe, waardoor het wapen ontstond dat nu nog het wapen van de provincie Gelderland is:

van voren gezien: linkerhelft blauw met een gekroonde, klimmende leeuw met gespleten staart, in goud; rechterhelft goud met een zwarte klimmende leeuw.

Links en rechts als schildhouders een leeuw met een gespleten staart. Op het schild een hertogskroon.

Het wapen van de provincie Gelderland

G.S. van Lohuizen

Een aanvulling.

Een aanvulling op 'Kerkgescheidenis van Epe (4) in Mededelingenblad 'Ampt Epe' no. 59.

In Bijdragen en Mededelingen Vereniging 'Gelre'LXXV,1984 schrijft M. Evers een artikel over Het Veluws Beursenstelsel, een onderzoek naar de alumni van het kwartier van Veluwe 1590-1671.

Daarin komt voor:

no.24 Hendricus Conradi, geboren Arnhem als zoon van Willem Coenders, 'burger'. Hij ontving een beurs in 1611 75 gld. 1613 100 gld. en 1614 150 gld. Hij studeerde in Harderwijk en Franeker en werd op 27 juni 1614 ingeschreven voor theologie. Hij huwde te Amsterdam 23 maart 1617 met Sara Mus uit Amsterdam. Hij was predikant te Epe 1626-1630

no.112 Johannes Wilhelmus Stephanie, zoon van Wilhelmus Stephanie, pred, te Arnhem 1617-1619. Zijn beurs werd betaald Pasen 1617 100 gld. Hij studeerde in Harderwijk. Hij was predikant te Epe 1631-1637

Een correctie

In het artikel 'Kerkgeschiedenis van Epe (7)', Mededelingblad 'Ampt Epe' no. 70 is een storende fout gekomen.

Op bladzijde 9 moet staan:

3. Anna Christina, gehuwd op 28 oktober 1751 met Frederik Casimir de Variencour, Sous-Lieutenant in 't regiment van de Gen. Majoor de la Rivière. De Variencour kwam als weduwnaar uit Heerde, zij woonde - nu - Markt 2. Zoon, Samuel Heshusius, geboren 4 februari 1753.
4. Johannis, ingekomen Paeschen 1755 met attestatie van Maastricht. Vertrokken naar Abbenbroek.

G.S. van Lohuizen.

Boekaankondiging

Bijdrage en mededelingen, deel LXXV, 1984, Vereniging GELRE.
'De familie van Isendoorn à Blois en de verpachting en aankoop van de Watermolens te Vaassen en Emst'.

door: W. Terwel, Vaassen

Door een overzicht te maken van een 26-tal watermolens en de bemoeienis, die de Cannenburghbezitters er mee hadden in de loop der jaren, tracht de schrijver inzicht te krijgen in de lotgevallen van de molens.

Via processtukken, het Archief Cannenburgh, geeft hij een nauwkeurige opsomming van de molens, wanneer genoemd, jaar van aankoop en koopsom.

Na een uitgebreide bespreking komt hij tot de conclusie, dat de wijziging van de pachtverhouding met de papiermakers door aankoop van de molens zeker verband houdt met de slechte gang van zaken in de papiermakerij. De papiermakers kwamen in financiële moeilijkheden, konden de hoge water- en grondpachten niet meer opbrengen en waren zodoende genoodzaakt hun molen tegen taxatieprijs aan de Van Isendoorns over te doen.

De Van Isendoorns daarentegen hadden geen keuze. Zij waren verplicht de molens te kopen en al kochten zij de molens voor het grootste deel voor lage prijzen aan, het waren gedwongen aankopen en zij geschieden op tijdstippen, waarin de familie Van Isendoorn weinig invloed kon uitoefenen.

Daarom is de eindconclusie van de schrijver het volgende:
'Met alle waardering voor hetgeen de familie Van Isendoorn à Blois voor Vaassen betekend heeft, lijkt de stelling: - Dankzij allerlei initiatieven en een grote betrokkenheid heeft deze familie de industrie in Vaassen eeuwenlang in stand gehouden en door allerlei ernstige crises gesleept - nogal overtrokken.'

Spiegel Historiae, apr. 1985

uitg. Fibula/van Dishoeck.

Artikel: Amforen op de Veluwe.

In het plaatsje OENE bevindt zich de potterie van Aart van de Woude.

Hij werkt met een houtgestookte oven. (een van de zeer weinige in ons land.) Samen met de klassiek-archeoloog Vincent Tosto probeert hij de oude techniek op te pakken van het vormen en bakken van klassieke amforen.

Het Loar nr. 19 en 20

uitg. Buurtvereniging Het Loar.

De Loarse Taal en waar het zijn oorsprong vindt.

Volgens de schrijver is de Loars taal, de taal van marskramers, die zich op die wijze met elkaar onderhielden zonder dat buitenstaanders hen konden verstaan.

art. Rond de kachel,

Een beschrijving van een winterdag en -avond in vroegere tijden op 't Loar.

art. Willem van Tongeren.

De laatste marskramer, waarvoor binnenkort een standbeeldje komt te staan bij de Rabo-bank te Vaassen.

De Weijerd.

uitg. Stichting tot behoud van de Veluwse sprengen en beken.

Uit de inhoud:

Inleiding: Lustrumviering, taakstelling.

Bestuur.

Projekten

Voorlichting

Financieel verslag en begroting.

Kijk Op Het Groene Gelderland.

door: Sietze Dijkhuizen en Kees Scherer e.a.

uitg. Elsevier-Amsterdam 1983.

Uit de serie: Kijk op het groene Nederland. 136 blz.; ill.

Een aangenaam kijk- en leesboek, dat een kijk geeft op Gelderland.

Op blz. 15-17 zien we zeer herkenbaar de schoonheid van beken, akkerlanden en bossen rondom Gortel en Niersen.

Aan de Veluwe, zijn landschap en geschiedenis wordt een flink aantal pagina's met foto's en tekst gewijd.

Verzamelwerk 'Van Gelre naar Gelderland'.

Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw.

red. H.B.N.B. A'dam, J. Hofman, G. Mentink.

uitg. Rijksarchief-Arnhem. 156 blz.; afb.; f 15.-

Inhoud:

1. Meikeverplagen, bestrijding en voorkoming.
2. Reglementering van 'leerstellige' schoolboeken.
3. Concept voor 'volksbestuur'.
4. Joh. Glover, die een reorganisatie van het plattelandsbestuur trachtte te bereiken.
5. Ontwikkelingen in het belastingstelsel in Gelderland.
6. Fiscale hervorming, belasting op het gemaal.
7. Verloskundige zorg.
8. Gelderland en het Bataafs landbouwbeleid.
9. De positie van de Gelderse Prefect van 1811-1813, Andringa de Kempenaar.
10. De zegelstempels van gemeenten in het Departement van den Boven-IJssel, zoals Gelderland van 1810-1813 heette.
11. De vorming van 'Het Contingent Gardes d'Honneur' in 1813.

De Veluwe in de vroege Middeleeuwen.

Aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn bureu.

door: H.A. Hiddinga.

uitg. A.E. van Geffen Instituut voor Prea- en Protohistorie A'dam, 1984.

14 en 288 blz.; afb.; lit.; opg. en plattegronden als bijl. *5. 4. 81 453
1012 WP*

Een interessant proefschrift op archeologisch en historisch gebied.

Een van de conclusies van deze dissertatie; ontstaan na tien jaar onderzoek: "De Veluenaar in de vroege Middeleeuwen was een in goede welstand levende boer, houtvester, handelaar of ijzersmelter. De Veluwe als landstreek was door een bloeiende ijzerindustrie economisch en politiek zeer van belang: de Veluwse grootgrondbezitters waren derhalve invloedrijke machthebbers".

Hist Saml Univ. Ass.